

'Een steenen kerk naar de eischen des tijds'

ir. Jacqueline J. de Graauw

4.1 Het bouwproces

Vóór de officiële aanbesteding van het bouwproject in juni 1911 blijkt er al wat werk te zijn uitgevoerd op de bouwlocatie. In zijn rekening 'Wegens Verrigt Timmerwerk' schreef meestertimmerman J. de Kort dat hij samen met zijn werklieden rond 15 april 1911 'de Arcitect behulpzaam [is] geweest en gaten [heeft] gegraven en palen [heeft] ingeheijen'. In de week van 6 mei heeft hij met zijn werklieden de architect opnieuw geholpen, ditmaal met het 'waterpassen' van de grond en het opnemen van de hoogte van de waterstand. Ook hebben ze weer gaten gegraven en palen geheid. Ten slotte schreef De Kort in dezelfde rekening dat ze een week later opnieuw gegraven hebben, palen hebben ingeslagen en opmetingen hebben gedaan, en daarnaast werden door hem een heistelling en hamerwerken vermeld.¹ Deze heiverken in de maanden april en mei zullen proefheiverken geweest zijn die bedoeld waren om de bodemgesteldheid en het waterpeil te onderzoeken. De architect moest deze zaken uiteraard weten om te kunnen bepalen wat de uiteindelijke hoeveelheid en afmetingen van de palen zouden moeten worden. Met het echte heiverk van de meer dan driehonderd heipalen zal pas na de aanbesteding in juni zijn aangevangen. Volgens het bestek viel het heien onder de categorie 'Timmerwerken' en zal het dus door aannemer Bergshoeff uitgevoerd zijn.

Direct na het verlenen van de bouwvergunning (12 juni 1911) werden er eerst echter enkele andere werkzaamheden verricht. Om te beginnen moesten er zes woonhuizen, een vergaderlokaal, schuren en nog enkele kleine bebouwingen gesloopt worden, wat door aannemer De Graaff zal zijn uitgevoerd, aangezien aan hem de graaf-, metsel- en stucadoorswerken waren gegund. Verder moesten aanwezige funderingen, leidingen, putten en riolen worden uitgebroken en diende er een kalkloods met directiekeet op de bouwwerf te worden geplaatst.²

Op 31 juli 1911 deelde De Kort (die als dagelijks opzichter bij de bouw betrokken was) in de kerkenraadsvergadering mee dat het heien klaar was.

Hoofdstuk 4

Bouwproces, architectuur en architect van de gereformeerde kerk te Koudekerk aan den Rijn

Jacqueline J. de Graauw studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft, waar zij in 2008 cum laude afstudeerde bij de afdeling RMIT. Hierna volgde zij de post-initial master Conservation of Monuments and Sites aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation van de Katholieke Universiteit Leuven, die zij in 2011 magna cum laude afrondde met haar thesis over de Waag op de Nieuwmarkt in Amsterdam. Momenteel werkt zij als onderzoeker Monumentenzorg aan het departement Ontwerpwetenschappen van de Artesis Hogeschool Antwerpen.

NOTEN:

1. Archief van de Gereformeerde Kerk te Koudekerk aan den Rijn (AGKK), rekening van J. de Kort d.d. 14 febr. 1912.
2. Streekarchief Rijnlands Midden (SARM), Koudekerk Bouwvergunningen, inv.nr. 1, Bestek en voorwaarden ---, 6-8.

Hij verzocht hierbij de kerkenraad om, zoals gebruikelijk was, de werklieden voor het heien te bedanken met een fooi. Na wat overleg stemde de kerkenraad hier mee in en liet de werklui door de architect *f* 10 aanbieden als presentje.³

De volgende stap was het aanleggen van de betonfundering van de kerk. De vloerlaag van de fundering moest gemaakt worden volgens het zogenaamde 'systeem Monier'.⁴ Dit systeem, dat rond 1890 in ons land was geïntroduceerd, vond zijn oorsprong in de uitvinding van de Franse tuinman Joseph Monier (1823-1906) om waterdichte plantenbakken te maken van een gevlochten ijzeren raamwerk dat hij met cement had bestreken. Monier had vervolgens octrooien verworven om zijn uitvinding toe te passen op de constructie van waterreservoirs en boogbruggen. Zo ontstonden langzaam maar zeker de eerste gewapend betonconstructies, wat een uiterst praktisch constructiemiddel bleek te zijn, omdat het beton de drukkrachten en de ijzeren wapening de trekkrachten zeer goed op kon nemen.⁵ Op 17 augustus werd in de kerkenraadsvergadering gemeld dat de betonfundering klaar was en dat dus binnen niet al te lange tijd de ceremoniële eerste steen gelegd kon gaan worden.⁶

Het is inmiddels wel duidelijk dat er in de zomermaanden al behoorlijk hard aan de bouw van de kerk werd doorgewerkt. Dit is ook af te leiden aan het feit dat de eerste rekeningen van de aannemers Bergshoeff en De Graaff betaald werden in de dagen direct na de eerste steenlegging.⁷ Op 1 september kreeg Bergshoeff 2/10^e deel van zijn aanneemsom en op 7 september kreeg De Graaff 3/10^e deel van de zijne. Eigenlijk was in het bestek bepaald dat elke aannemer zijn eerste termijn, die meteen 5/10^e deel van de respectievelijke aanneemsommen zou bedragen, pas zou krijgen als het gehele werk ten minste glas- en waterdicht zou zijn en alle houten vloeren zouden zijn gelegd.⁸ Kennelijk is echter de eerste betalingstermijn voor Bergshoeff en De Graaff in tweeën gesplitst en hebben ze elk een deel al eerder gekregen. Eind oktober kregen beide aannemers aanvullingen betaald tot het volledige 5/10^e deel van hun respectievelijke aanneemsommen.⁹ Aannemer Francken, die verantwoordelijk was voor de schilder-, glas- en behangwerken, kon natuurlijk pas aan de slag toen een aanzienlijk deel van het gebouw al klaar was. Hij kreeg zijn eerste rekening dan ook niet eerder dan 18 november uitbetaald, maar waarschijnlijk was het gebouw toen nog steeds niet glas- en waterdicht.¹⁰ Volgens een rekening van aannemer De Graaff zouden de dakpannen namelijk pas geleverd zijn op 20 november, al is het natuurlijk ook mogelijk dat hij de pannen al eerder had afgeleverd, maar dat hij pas op die dag zijn rekening bij de kerkenraad heeft ingediend.¹¹

NOTEN:

3. AGKK, Notulen Kerkenraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 31 juli 1911.
4. SARM, Koudkerk Bouwvergunningen, inv.nr. 1. Bestek en voorwaarden 7.
5. Monier zelf was op dit idee gekomen door de kleine waterdichte roestboort van de Franse ingenieur Joseph-Louis Lambot (1814-1887) op de Wereldtentoonstelling in Parijs in 1855. Lambots boot bestond uit een gevlochten ijzeren raamwerk dat bestreken was met cement. R. Stenvert, 'Bouwhistorie: Deel I, Gewapend beton, Gestolde massa', *Vitruvius* 3 (2010) 10, 22-29.
6. AGKK, Notulen Kerkenraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 17 aug. 1911.
7. AGKK, 1e certificaten van betaling aan Bergshoeff, 1 sept. 1911, resp. De Graaff, 7 sept. 1911.
8. SARM, Bestek en voorwaarden 23.
9. AGKK, 2e certificaten van betaling aan De Graaff, 27 okt. 1911, resp. Bergshoeff, 31 okt. 1911.
10. AGKK, 1e certificaat van betaling aan Francken, 18 nov. 1911.
11. AGKK, Nota van De Graaff d.d. 20 nov. 1911.

In ieder geval zou volgens het bestek het gehele werk een maand later, op 16 december 1911, klaar hebben moeten zijn en voor elke dag dat het later af zou komen zouden er drie guldens ingehouden worden op de laatste termijn van de aannemer door wiens schuld de vertraging was opgelopen.¹² Zoals te zien is aan de vele bouwrekeningen van ná 16 december, is het echter niet gelukt om de kerk op dat tijdstip af te krijgen... Maar gelukkig voor de aannemers blijkt de soep niet zo heet gegeten te zijn als zij werd opgediend, want uiteindelijk hebben zij allen toch hun volledige aanneemsom betaald gekregen.¹³

Hoewel de kerk eind december dus nog niet volledig af was, was de bouw al wel ver gevorderd. In de kerkenraadsnotulen van eind december staat bijvoorbeeld een kleine discussie over de grootte van het platform, dat volgens sommige broeders een te klein oppervlak zou hebben, terwijl anderen het juist groot genoeg vonden.¹⁴ Hoe de kwestie is opgelost, is niet duidelijk. Verder werd in december de steenmarmen gedenksteen geleverd waarop met vergulde letters de eerste steenlegging wordt gememoreerd en die zich tot op de dag van vandaag boven de doorgang naar het tweede portaal bevindt.¹⁵

De volgende maand was het werk zo ver gevorderd dat er een gebruiksvergunning kon worden afgegeven voor het kerkgebouw.¹⁶ Op 18 januari 1912 werd de kerk officieel in gebruik genomen, waarbij ds. Woudstra, de consultant uit Leiderdorp, de openingspreek hield, terwijl de aankomend predikant, ds. Rietberg, zich bij deze gelegenheid nog onder de toehoorders bevond.¹⁷ Twee dagen later was De Kort officieel klaar met zijn werk als dagelijks opzichter, want op die datum heeft hij zijn gehele beloning ad f. 408 ontvangen.¹⁸ Ondertussen was de kerk daarentegen toch nog steeds niet helemaal af en gingen enkele kleinere werkzaamheden na de ingebruikname gewoon door. In februari werd bijvoorbeeld nog een 'gebrand wapen in een lood raam' geleverd door Francken.¹⁹

Men is verder ook nog een aardige tijd bezig geweest met het uitzoeken van goede verlichting en het aanleggen van de gasleiding. Wat deze zaken extra lastig maakte, was dat het plan om een gasleiding aan te leggen pas was ontstaan tijdens de bouwwerkzaamheden, omdat de gemeente daarvoor eenvoudigweg nog niet aangesloten was op het gasnet. Pas op 18 september 1911, toen men dus al enkele maanden aan het bouwen was, werd in de kerkenraadsvergadering de vraag gesteld 'of tijdens de bouw ook gerekend kan worden om gelegenheid daar te stellen om bij eventuele verkrijging van gas in de gemeente, ook daarbij aan te sluiten.' De kerkenraad besloot om mee te gaan met de tijd en deze stap te nemen.²⁰

NOTEN:

13. SARM, Bestek en voorwaarde 23.
13. AGKK, Verklaringen van De Graaff, Bergshoeff en Francken hun respectievelijke aanneemsommen ontvangen te hebben, d.d. 15 juli 1912, 27 juli 1912, resp. 4 okt. 1913.
14. AGKK, Notulen Kerkenraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 28 dec. 1911.
15. AGKK, rekening uit 1912 van steenhouwer P.J. van Venetie voor een wintharmen gedenksteen van 5 x 40 x 50 cm., en het vergulden van 4 letters, en vier ronde doppen. Overigens wordt op deze rekening Jan Hengeveld Jzn. (verwarrend) aangeschreven als Jan Hengeveld Jr. NB De gedenksteen is dus niet de eerste steen zelf, want die zal zich noodzakelijkwijs in de grond bevinden. Er zijn vele gebouwen bekend waarbij er een hoger - en dus in een latere fase van het bouwproces - geplaatste gedenksteen verwijst naar de echte eerste steenlegging. D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen: Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, 110.
16. AGKK, gebruiksvergunning d.d. 8 jan. 1912.
17. AGKK, Notulen Kerkenraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 8 jan. 1911 en L.H. Westdijk, 100 jaar Gereformeerde Kerk Koudekerk Hazerswoude: 29-1-1888 - 29-1-1988, uitgegeven in eigen beheer, 1988.
18. AGKK, verklaring van J. de Kort, d.d. 20 jan. 1912.
19. AGKK, rekening van N. Francken, d.d. 23 Mei 1913, o.a. over het bovengenoemde loden raam in febr. 1912.
20. Ter vergelijking: De gereformeerde kerk van Oudshoorn (Alphen), die eveneens door Hengeveld Jzn. ontworpen was, zou bij de bouw in 1904 ook al een gasaansluiting gekregen hebben. SARM, Oudshoorn bouwvergunningen, 113.1.08, inv.nr. 104, Brief d.d. 5 juli 1904 van J. Hengeveld Jzn. aan Burgemeester en Wethouders van Oudshoorn.

Enkele weken later kwam er een verzoek binnen van de aanstaande predikant ds. Rietberg om ook een gas- en waterleiding aan te laten leggen in de pastorie. Men stemde in met de aanleg, maar vond dat de predikant zelf voor zijn eigen gasverbruik diende te betalen; over de kosten voor het watergebruik werd men het nog niet eens.

Een tijd later ontstonden er enkele problemen met de aanleg van gasverlichting in de kosterswoning en de catechisatiekamer. Toen in mei 1912 de kosten hiervoor namelijk aan de hoge kant bleken te worden, meenden enkele broeders van de kerkenraad dat deze ruimtes voor wat de gasvoorziening betrof eigenlijk niet met de kerk verbonden hoefden te zijn. Men besloot daarom maatregelen te treffen om een scheiding in de gasvoorziening te bewerkstelligen, welke terug te vinden zijn in een rekening van loodgieter H. Baarslag, die verantwoordelijk was voor de aanleg van de leidingen ('Gasleiding veranderd op advies van het kerkbestuur'). Helaas voor de kerkenraad bleek in juni dat de gasfabriek helemaal geen afzonderlijke verbinding kon maken van de hoofdleiding van de kerk naar de kosterswoning en catechisatiekamer! In overleg met de directie van de gasfabriek werd besloten om dan maar, ter controle van het gasverbruik door de kosten, een tussenmeter te plaatsen, wat ook weer terug te vinden is in de bovenstaande loodgietersrekening ('Gasleiding veranderd op advies der opzichter der Gasfabriek').²¹

Ook het uitzoeken van de lampen bleek geen gemakkelijke klus. Eind december 1911 was broeder Slegtenhorst namens de kerkenraad op verkenning geweest bij de gereformeerde kerk in Oudshoorn (die enkele jaren eerder ook door Hengeveld Jzn. ontworpen was! Zie § 4.5). In deze kerk had men lampen over, 'doch daar hem zulks niet gewenscht voorkomt deze te aanvaarden' adviseerde broeder Slegtenhorst na zijn bezoek om eens een kijkje te gaan nemen bij de gereformeerde kerk in Leiderdorp. Daar bleken zeven lampen aanwezig te zijn die men besloot wel te aanvaarden. Waarschijnlijk waren dit er niet genoeg of was men om een andere reden nog niet tevreden, want in april 1912 vond men het een goed idee om de architect nog eens om raad te vragen omtrent de verlichting en in het bijzonder de keuze der gaskronen. Uiteindelijk heeft men, na onderhandelingen met meerdere firma's, in augustus vijf vierlichtskronen, tien éénlichtsarmen, één lamp voor boven het platform en een groen kapje gekocht ter waarde van f 305 bij H. Batelaan uit Koudekerk ('Handel in Koloniale Waren. Leidsche en Goudsche Kaas. Prima Amerikaanse Petroleum P.O.C.').²²

Overigens probeerde men niet alleen bij de aanleg van de gasverlichting spaarzaam te werk te gaan; ook bij de overige bouwwerkzaamheden gooide men het geld niet over de balk. Zo was in het bestek bepaald dat de bui-

NOTEN:

21. AGKK, Notulen Kerkeeraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 18 sept., 11 okt. en 27 nov. 1911, 25 mrt., 1 apr., 13 en 20 mei, 3 en 10 juni 1912; Rekening d.d. 26 juni 1912 van H. Baarslag, de loodgieter die belast was met de aanleg van de gasleiding.

22. AGKK, Notulen Kerkeeraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 13 en 18 dec. 1911, 24 jan., 10 en 29 apr., 6, 13, 28 mei, 3 jun. 1912; rekening van H. Batelaan d.d. 5 aug. 1912. Helaas zijn er tot op heden in de kerk geen sporen teruggevonden van deze historische gasverlichting en -leiding.

tenmuren van de kerk van 1° soort harde gelijkkleurige boerengrauw moesten worden gemetseld, maar dat de achterwerken daarentegen van 2° soort harde mondsteen moesten worden gemaakt, wat goedkoper was.²³ Verder dienden bepaalde materialen die vrijkwamen bij de sloop van de oudere gebouwen op de locatie hergebruikt te worden, mits de architect vond dat ze nog in goede staat waren. Oude stenen moesten bijvoorbeeld gebruikt worden in de betonfundering van de kerk, oude binten (balken) moesten dienen als vloerleggers voor de kerkenraads- en catechisatiekamer en het gebouw aan de achterzijde van de kerk moest gedekt worden met goed schoongemaakte oude pannen.²⁴

Voor het dak van de kerk zelf werden wel nieuwe dakpannen aangeschaft, maar toen de architect in augustus voorstelde om hiervoor verglaasde pannen te gebruiken in plaats van de eerder voorgestelde niet verglaasde pannen,²⁵ besloot men 'bij den Fabrikant de Wel.Ed. Heer C. Filippo te trachten de verglaasde pannen voor een minderen prijs te trachten te verkrijgen en om den architect te verzoeken hierin behulpzaam te willen wezen'. Sowiesso wilde men echter 'wegens meerdere deugdelijkheid' in elk geval voor de verglaasde pannen kiezen voor het dak van de kerk. Ook werd in oktober nog besloten om de dakvlakken van de kosterswoning en van de Catechisatiekamer die vanaf de weg zichtbaar waren eveneens te beleggen met de verglaasde pannen.²⁶ Kennelijk was 'deugdelijkheid' dus niet het enige criterium: het oog wilde ook wat...! Deze meerkosten zijn allemaal terug te vinden in de bovengenoemde rekening voor dakpannen van De Graaff van 20 november 1911.²⁷

Na de ingebruikname van de kerk in januari 1912 moesten er in het voorjaar en in de zomer van dat jaar buiten het gebouw nog enige werkzaamheden van wat grotere omvang worden uitgevoerd. In december 1911 en januari 1912 was er besloten om een paardenstal, een fietsenberging en een schuur voor de kosten te maken, welke gebouwd werden door De Kort.²⁸ Verder is er nog lang gesteddeld over een ijzeren hek, wat uiteindelijk in september geleverd werd.²⁹ Ook de afwerking van het plein voor de kerk liet nog even op zich wachten tot vrij laat in 1912.³⁰ Ten slotte werden er in augustus 1912 enkele heesters gerooit en geplant,³¹ en in maart 1913 werden er door de kerkenraad bij de heer Jongejan, boomkweker te Boskoop, 120 Ligusters, 150 Struikheesters, 25 Rhododendrons, 30 Ipenveeren,³² 8 Coniferen, Groene Hulst, graszoden en graszaad gekocht.³³

Een opvallend verhaal is dat er nogal wat problemen met het schilderwerk van de kerk blijken te zijn geweest. Op 1 juli 1912, een half jaar na de in-

NOTEN:

23. Boerengrauw is een type baksteen dat qua hardheid tussen hardgraauw en rood in zit. Mondsteen is een baksteen die in de oven dicht bij de mond heeft gelegen en daardoor hardgebakken en kromgetrokken is. E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen; verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2005, 86 en 329.
24. SARM, Bestek en voorwaarden ..., 9, 14 en 18.
25. Waarschijnlijk betekende 'verglaasde pannen' 'gelazuurde pannen'.
26. AGKK, Notulen Kerkeradsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 17, 21, 28 aug., 4 okt. 1911.
27. AGKK, Nota van De Graaff d.d. 20 nov. 1911, nota wegens de meerkosten van de duurdere pannen voor het dak van de kerk en de extra verglaasde pannen voor de zijvlakken van de kosterswoning en catechisatiekamer.
28. Ibidem, notulen d.d. 18 en 21 dec. 1911, 29 jan. 1912.
29. Ibidem, Notulen Kerkeradsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 28 dec. 1911, 24 en 29 jan., 4 en 25 mrt., 1 apr., 20 en 28 mei, 20 juni, 2 sept. 1912; rekening van Van Heiningen d.d. 15 sept. 1912 voor een ijzeren hek met twee dubbele draaihekkelen.
30. Ibidem, notulen d.d. 10 okt. 1912.
31. AGKK, rekening van D. Verhorst, d.d. 14-15 aug. 1912.
32. 'Ipenveeren' zijn iepen die met zijtakken opgekleekt zijn. Website van de Geïntegreerde Taalbank, http://www.wnt.nl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=M027065, verwijzend naar Chomel 1357 a [1770]. bekeken 17 okt. 2011.
33. AGKK, rekening van D.C. Jongejan, d.d. 26 mrt. 1913.

▲ De opbouw van de gereformeerde kerk te Koudekerk a/d Rijn (J.J. de Graauw).

- 1: schip
- 2: zadeldak
- 3: steunbeer
- 4: travee
- 5: steunbeer die de hoek omgaat
- 6: uitgebouwde fronttoren
- 7: klokkenzolder
- 8: rondbogig galmgat
- 9: ingesnoerde naaldspits.

NOOT:

34. AGKK, Notulen Kerkeraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 1 juli, 1 aug., 7 en 10 okt., 11 nov. 1912 en 3 jan. 1913.

gebruiknaam van het gebouw, werd er in de kerkenraadsvergadering een klacht besproken die was binnengekomen omtrent 'het kleven der kerkbanken'. Een maand later deelde Francken (die niet alleen de aannemer voor het schilderwerk was, maar ook een van de broeders van de kerkenraad) in de vergadering mee, dat hij hierdoor bang was, dat de gemeente hem van 'bedriegelijke bedoelingen' verdacht en dat hij daarom niet aan het Heilig Avondmaal durfde deel te nemen. De kerkenraad adviseerde hem echter zich niets van de kritiek aan te trekken. In oktober werd, na een volgende klacht over de banken, in overleg met de architect besloten om proeven te doen met het opnieuw vernissen van enkele banken. Francken stemde hier mee in, maar in november gaf hij te kennen nog steeds niet aan het Heilig Avondmaal deel te willen nemen, waarop de kerkenraad hem dit weer ontraadde. In januari 1913 was de bankenruzie zover opgelopen, dat sommigen in de gemeente bezwaar uitten tegen de benoeming van Francken tot ouderling en uiteindelijk heeft men dus maar de hulp van een deskundige uit Alphen ingeroepen. Deze deskundige kwam tot de conclusie dat het kleven van de banken niet lag aan de gebruikte verf, maar aan het feit dat er te veel vocht en salpeterdampen in het nieuwe hout waren getrokken toen het geverfd werd, wat de verf week had gehouden. Dit zou men echter niet met het blote oog vast hebben kunnen stellen, waardoor aannemer Francken geen schuld kon treffen. Toen Francken vervolgens ook nog in de vergadering 'voor God en menschen getuigenis ... [af]legde dat hij] zonder eenige lage bedoeling het werk ... ten einde [had] gebracht', waren alle bezwaarden eindelijk tevreden gesteld en was de bankenkwestie daarmee gelukkig opgelost.³⁴

Uiteindelijk hebben, zoals al eerder werd vermeld, alle aannemers ondanks de vertraging bij de bouw hun hele aanneemsom betaald gekregen. Wel heeft het voor aannemer Francken een stuk langer geduurd voor hij zijn laatste termijn betaald kreeg (4 okt. 1913, terwijl De Graaff en Bergshoeff hun respectievelijke laatste termijnen beiden al kregen op 11 juli 1912). De architect Hengeveld Jzn. kreeg eind november 1913 (!) zijn rekening uitbetaald. Bij zijn declaratie heeft hij een honorariumtabel voor bouwkundige werkzaamheden toegevoegd, die was uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en waarin te zien is welke percentages men voor welke werkzaamheden in die tijd normaal gesproken verdiende. De totale kosten van de bouw van de kerk bedroegen f 18.284,435 (f 7.880 voor de metselwerken, f 8.480 voor de timmerwerken, f 1.248,49 voor de schilderwerken en f 675,945 aan meerkosten). Volgens de honorariumtabel viel men hierdoor bij een 1e Klasse gebouw ('Gewone eenvoudige bouwwerken voor welke uitvoering weinig teekeningen vereischt worden') in de categorie f 15.000 - f 22.000,

waarbij de architect 5,1% mocht rekenen. Hengeveld Jzn. rekende volgens zijn declaratie iets minder, namelijk 5% van de totale bouwkosten, oftewel f 914,20. Samen met de door hem gemaakte reiskosten ad f 27,91 kwam dit neer op een bedrag van f 942,11 voor zijn aandeel in de totstandkoming van het nieuwe kerkgebouw van de Gereformeerde Kerk te Koudekerk.³⁵

4.2 De opbouw van de kerk

De romp van een kerkgebouw wordt ook wel de beuk of het schip genoemd.³⁶ Het schip van het kerkgebouw van de gereformeerde kerk te Koudekerk aan den Rijn bestaat uit een rechthoekige ongedeelde ruimte. Dit type kerk heet een zaalkerk. De zaalkerkvorm werd vaak gebruikt bij de oudste kleine kerkes in Noordwest-Europa, net als bij veel eenvoudige dorpskerken en later ook bij protestantse kerken, waar soberdere diensten gehouden werden.³⁷

Een travee is een deel van een gebouw dat zich tussen twee opeenvolgende steunpunten bevindt,³⁸ en het schip van deze kerk is opgebouwd uit zes traveeën. De traveeën zijn ingevuld met ramen en nissen en worden gemarkeerd door contréforten (massieve plaatselijke verzwaren van het muurwerk, ter versterking en om zijdelingse druk beter te weerstaan, ook wel steunberen genoemd).³⁹ De eerste travee - geteld vanaf de straat - heeft dubbele blindnissen.⁴⁰ De tweede, derde, vierde en zesde travee hebben elk hoge dubbele rondboogvensters (vensters waarvan de bovenzijde de vorm heeft van een halve cirkel). De vijfde travee heeft bovenin rondlichten (volledig ronde vensters), omdat er hier geen ruimte is voor hoge rondboogvensters vanwege de aangebouwde zijportalen. De ramen van de kerk zijn vervangen door nieuwe glas-in-lood ramen, nadat de oude tijdens het bombardement van 10 mei 1940 op Koudekerk zijn weggeblazen.⁴¹ Bovenop het schip bevindt zich een dak in de vorm van een omgekeerde letter V. Deze dakvorm heeft wat weg van een zadel en wordt dan ook toepasselijk een zadeldak genoemd.

Aan de achterzijde van de kerk steekt de twee verdiepingen hoge rechthoekige achterbouw aan de zijanten uit. Aan de voorzijde van de kerk is een vierkante fronttoren tegen het schip gezet, met aan weerszijden kleine uitbouwen waarin zich de trappen naar boven bevinden. Wanneer men kijkt naar de hoeken van de zijgevels met de voorgevel is te zien dat de contréforten de hoek omgaan en bekrond worden door wit gepleisterde pinakels. De voorgevel is bovenin versierd met een klimmend fries (een trapsgewijze uitmetelsing die de hellende lijn van de gevel volgt).⁴² Boven de hoofdentree, die zich aan de voorzijde van de uitgebouwde

NOTEN:

35. AGKK, certificaten d.d. 11 juli 1912 betreffende betaling van laatste termijn aan De Graaff resp. Bergshoeff; certificaat d.d. 4 okt. 1913 betreffende betaling van laatste termijn aan Francken. Alle aannemers en ook H. Baarslag hebben hierna nog wat extra werkjes uitgevoerd, waarvoor ze aparte rekeningen hebben ingediend AGKK, rekeningen van De Graaff d.d. 14. aug. en 23 nov. 1912; rekening van Bergshoeff d.d. 3 nov. 1912 en declaratie van Hengeveld Jzn. d.d. (27 nov.) 1913.
36. De term 'schip' komt van het Latijnse *navis*, (Frans: *nef*), vertaling van het Griekse *naos*. Haslinghuis en Janse, 2005, 420.
37. Ibidem, 540 verwijzend naar Ter Kulle, Duizend jaar bouwen I, 179-187.
38. Ibidem, 484.
39. Ibidem, 459.
40. Eigenlijk is deze term een pleonasme, want een nis is namelijk altijd blind. Ibidem, 80.
41. Uittreksel uit de Objecten Data Bank, Rijksdienst voor de Monumentenzorg (nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), jan./mrt. 2004, <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>, geraadpleegd 16 sept. 2011.
42. Haslinghuis en Janse 2005, 92.

▲ De voorgevel van de kerk te Koudekerk (J.J. de Graauw)

- 1: blindnis
- 2: steunbeer die de hoek om gaat
- 3: pinakel
- 4: klimmend fries
- 5: rondboogvenster
- 6: gekoppelde rondboogvensters zonder middenstijl
- 7: bovenlicht
- 8: rondlicht
- 9: spaarveld
- 10: boogfries
- 11: hoekliseen
- 12: toren- of weerhaan.

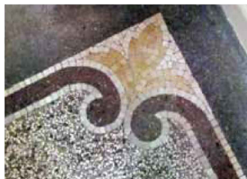
NOTEN:

43. Ibidem, 438, 308 en 92.

44. Ibidem, 526.

fronttoren bevindt, is een venster geplaatst (een bovenlicht). Verder zijn er hier verschillende enkele en dubbele rondboogvensters te zien, waarbij de dubbele of gekoppelde rondboogvensters in de voorgevel van het schip opvallend genoeg zonder middenstijl zijn uitgevoerd. In de derde bouwlaag van de toren bevinden zich aan de zijkanten enkele rondboogvensters en aan de voorzijde een groot rondlicht. Hier springt het metselwerk deels terug, waardoor er spaarvelden (nissen in het metselwerk) ontstaan, die de gevelindeling accentueren. De spaarvelden worden aan de zijkanten afgesloten door lisenen (licht decoratieve uitgemetselde verticale banden) en aan de bovenzijde door een rondboogfries (reeks van kleine boogjes die rusten op kraagstenen).⁴³

Bovenop de drie bakstenen bouwlagen van de toren bevindt zich een klokkenzolder, die aan elke zijde twee rondboogvormige galmgaten heeft (grote gaten waardoor het klokgelui naar buiten kan gaan). Ook de balustrade van de houten klokkenverdieping is opengewerkt met rondbogige openingen. Bovenop de klokkenstoel is een puntig toelopende spits geplaatst waar een knik in zit; dit type spits heet een 'ingesnoerde naaldspits'. De toren wordt ten slotte bekroond door een windvaan in de vorm van een haan, een zogenaamde toren- of weerhaan, die uitkijkt over de Koudekerkse gronden en symbool staat voor de wekker voor het morgengebed en voor waakzaamheid.⁴⁴

▲ Detail van de granitovloer met mozaiek in de kerk te Koudekerk (J.J. de Graauw).

Ruggenschild met baretknop achter de plaats van de predikant in de kerk te Koudekerk (J.J. de Graauw). ►

Wanneer men door de hoofdentree de kerk binnengaat komt men eerst in een portaal onder de toren, waar een granitovloer ligt. De granito- of terrazzotechniek werd aan het eind van de 19^e eeuw door Italiaanse *terrazzisti* voor het eerst in Nederland uitgevoerd.⁴⁵ Langs de randen zijn delen van de vloer uitgewerkt in een mozaïek en verder is ook in het midden een klein rond mozaïek gelegd. Boven de doorgang naar het tweede portaal is de gedenksteen geplaatst die de stichting van het kerkgebouw in 1911 memoreert. Boven het tweede portaal bevindt zich de gaanderij, die ondersteund wordt door twee slanke gietijzeren kolommen. De deuren naar de gebedsruimte bevinden zich aan de zijanten van het tweede portaal. In de gebedsruimte zijn de banken opgesteld in drie rijen, waartussen twee middenpaden lopen. Tegen de achterwand van het schip staat de kansel met lezenaar. Achter de plaats voor de predikant is een ruggenschild tegen de muur gezet, waar, zoals wel vaker voorkwam, een zogenaamde haretknop is bevestigd, waaraan de predikant zijn baret op kon hangen.⁴⁶ Boven de kansel rust op zorgvuldig gedetailleerde houten consoles het orgelbalkon, dat tevens het geluid van de predikant richting de toehoorders weerkaatst en dus dienst doet als klankbord. Zowel in de kansel, in het ruggenschild als in het orgelbalkon zijn weer vele (dichte) rondbogen te herkennen, evenals in de balustrade van de gaanderij aan de voorzijde en in de banken aan weerszijden van het platform. Zelfs de twee grote borden aan weerszijden van de kansel, met op de een de inscriptie 'Godt sprack alle dese woorden' en op de andere de 'XII artikelen des geloofs', zijn elk uitgevoerd als tussen pilasters gevatte rondbogen.⁴⁷

4.3 De neorenaissance bouwstijl

Bij de bespreking van de opbouw van de kerk zijn reeds enkele decoratieve aspecten aan bod gekomen: lisenen, pinakels, een rondboogfries, een klimmend fries etc, maar er zijn nog meer versieringen in de kerk aangebracht, waarvan sommige specifiek zijn voor de bouwstijl waarin de kerk is gebouwd: de neorenaissance.

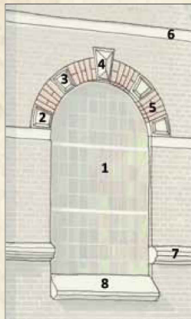
In Nederland ontstond de neorenaissance rond 1875, tijdens een periode van economische bloei die te danken was aan de industrie en de handel op Indië. Men begon in deze tijd de behoefte te voelen om gebouwen te creëren die de historie van het eigen land zouden weerspiegelen. Als voorbeeld werd de bouwstijl uit het begin van de Gouden Eeuw genomen: het maniërisme (ca. 1565-1630). Karakteristiek voor deze stijl waren de bakstenen gevels die geleed werden door lagen natuurstenen (zogenaamde 'speklagen'). Ook topgevels of trapgevels, band- en rolwerk (in- en uitgezwente bandvormige

NOTEN:

45. Ibidem, 473, verwijzend naar M.S. Verweij en M.J.W. van Rooden, 'Instandhouding van terrazzo in monumenten', RV Kunststeen 01 (1994).

46. Ibidem, 374.

47. Overigens zijn deze borden pas ruim een jaar na de bouw van de kerk op verzoek van enkele leden der gemeente toegevoegd. AGKK, Notulen Kerkeraadsvergaderingen 1911-1915, notulen d.d. 3 mrt. 1913.

▲ Rondboogvenster en neorenaissance details van de kerk te Koudekerk (J.J. de Graauw)

- 1: rondboogvenster
- 2: aanzetsteen met afgeplatte diamantvorm
- 3: boogsteen met afgeplatte diamantvorm
- 4: sluitsteen met diamantvorm
- 5: rode bakstenen boogstenen
- 6: spekband
- 7: cordonlijst
- 8: afzaat.

NOTEN:

48. Ibidem, 321 en 118.

49. R. Blijdenstijn & R. Stenvret, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Amsterdam 2004, 38-39, 97-105.

50. Ibidem, 88, 101.

51. Ibidem, 133.

krullen aan deze gevels), natuurstenen boogstenen zoals aanzetstenen (de beginstenen van een boog) en sluitstenen (de bovenste steen in een boog) en diamantkoppen (ornament met een vorm die lijkt op een diamant) waren er kenmerkend voor.

Terwijl we deze stijl sinds ongeveer het midden van de twintigste eeuw maniërisme noemen, werd hij vroeger aangeduid met de benamingen (Oud-) Hollandse of Vlaamse renaissance. Hierdoor komt het dat de herleving van deze stijl, die aan het einde van de 19^e eeuw plaatsvond (toen de oude termen (Oud-)Hollandse of Vlaamse renaissance dus nog gebruikt werden!) neorenaissance heet.

Zeer kenmerkend voor de neorenaissance zijn, net zoals voor het maniërisme, de bakstenen gevels die geleed worden door langgerekte horizontale banden in natuursteen of wit pleisterwerk. Ook werden bogen weer voorzien van aanzet- en sluitstenen, eventueel in de vorm van diamantkoppen. Soms werden ook trapgevels, médaillons (gevelversiering, vaak met profielkop), cartouches (een omlijst en naar voren komend vlak)⁴⁸ en siermuurankers aangebracht. Vanaf het einde van de 19e eeuw werd de neorenaissance echter wat soberder (1900-1915): uitbundige versieringen werden achterwege gelaten en alleen de simpele essenties van de neorenaissance (de op natuursteen lijkende gepleisterde banden, aanzet- en sluitstenen boven de vensters) werden nog toegepast.⁴⁹

Vele nieuwe rooms-katholieke kerken die tussen 1860 en 1910 zijn gebouwd, zijn niet gebouwd in de neorenaissancestijl, maar in de neogotische stijl. De keuze voor die stijl, die de constructieprincipes van de oude Franse kathedraal volgde, was een verwijzing naar de gotiek, oftewel naar de periode van vóór de Reformatie. Voor de bouw van protestante kerken werd daarentegen juist de neorenaissance stijl passend gevonden.⁵⁰ Deze verwees namelijk naar het maniërisme, dat precies de stijl was van de periode net ná de Reformatie.

De laatste werd dan ook toegepast in het ontwerp voor de gereformeerde kerk in Koudekerk (1911), die gebouwd is in de sobere neorenaissancestijl die in die tijd gebruikelijk was geworden. De bakstenen gevels van deze kerk zijn geleed door wit gepleisterde banden ('speklagen') en ook zijn er enkele wit gepleisterde cordonlijsten (uitspringende geprofileerde banden, die vaak ook afwaterend werken)⁵¹ die de horizontaliteit van het gebouw extra benadrukken. Verder hebben de bogen boven de vensters de bekende aanzet- en sluitstenen, waarbij de laatste veelal zijn uitgevoerd als typisch

neorenaissance diamantkoppen, terwijl ook de eerste een licht vooruitstekend, doch afgeplat profiel vertonen.

Behalve voor protestantse kerken werd de neorenaissance ook gebruikt voor huizen en voor nieuwe bouwtypen, zoals bijvoorbeeld de Westergasfabriek in Amsterdam door I. Gosschalk (1885), maar ook voor grote overheidsgebouwen, zoals het Academiegebouw in Utrecht door E.H. Gugel (1891-1894). Deze laatste is, als hoogleraar architectuur aan de Polytechnische School te Delft, zeer belangrijk geweest voor de verspreiding van de neorenaissance in ons land. Met zijn onderwijs en publicaties heeft hij tussen 1864-1902 een grote impuls gegeven aan het gebruik van deze stijl. Veel van zijn oudstudenten ontwierpen zelf ook gebouwen in de neorenaissancestijl en hun invloed was zelfs zo overheersend, dat er ook wel gesproken wordt over de Delftse renaissance (1880-1900).⁵² In dit licht is het zeer interessant om te vermelden dat ook J. Hengeveld Jzn., de architect van de gereformeerde kerk in Koudekerk, een studie bouwkunde in Delft heeft genoten.⁵³

4.4 De architect Jan Hengeveld Jzn.

Jan Hengeveld Jzn. (1866-1939) was niet de eerste bouwkundige in zijn familie. Zoals blijkt uit de archieven van het Streekarchief Rijnlands Midden is zijn opa, Jan Hengeveld (1808-1886), timmerman geweest in Alphen.⁵⁴ Ook zijn vader, Jan Hengeveld Jr. (1832-1913), was timmerman en, in ieder geval vanaf 1879, ook architect.⁵⁵ De derde Jan Hengeveld was net als zijn vader geboren te Alphen en noemde zichzelf Jan Hengeveld Jzn.⁵⁶ Zoals vermeld heeft hij in Delft aan de Polytechnische School bouwkunde gestudeerd. Hij moet daar vrijwel zeker in contact zijn gekomen met de bovengenoemde hoogleraar Gugel, die zo'n grote invloed heeft gehad op de verspreiding van de neorenaissance, de stijl waarin ook Hengeveld Jzn. gedurende een zeer groot deel van zijn carrière ontworpen heeft.

Daarnaast heeft Hengeveld Jzn. ook nog een studie in Leiden gevolgd. Hij is daar leerling geweest van het Wiskundig Genootschap 'Mathesis Scientiarum Genitrix', dat onderwijs verzorgde voor technici met als uitgangspunt dat wiskunde de grondlegger is voor alle wetenschappen (waaronder ook bouwkunde werd geschaard).⁵⁷ In een artikel uit 1891 valt te lezen dat hij, als oud-leerling, met zijn ontwerp (motto 'Ster') de eerste prijs gewonnen heeft in een door het genootschap uitgegeven prijsvraag. Hij ontving hiervoor een grote zilveren medaille en niet minder dan f 200! Ook tijdens zijn studie was hij al in de prijzen gevallen bij de ontwerpwedstrijden van het genootschap, en wel voor het tekenen van een belvedere (1886) en voor zijn ontwerp van een drinkhal in een park (1887). In 1895 zat hij in de jury bij een nieuwe (en in het kader van dit boek opvallende!) prijsvraag van het genootschap,

NOTEN:

52. Ibidem, 99, 101.

53. Streekarchief Rijnlands Midden (SARM), Rijnbode 28 aug. 1892. De advertentie vermeldt niet welke studie Hengeveld Jzn. aan de Polytechnische School gevolgd heeft, maar dit moet uiteraard bouwkunde geweest zijn. De voor dit artikel gebruikte kranten zijn op 28 okt. 2011 geraadpleegd via www.groenchartarchieven.nl/kranten.

54. SARM, Rijnbode, 30 mei 1886.

55. Ibidem, 18 mei 1879 en 21 sept. 1884.

56. Na het overlijden van opa Hengeveld en nadat Hengeveld Jzn. met als zijn vader aan het werk is gegaan als architect, wordt vader Hengeveld (de middelste Jan Hengeveld dus) niet langer 'Jr.' maar in plaats daarvan 'Sr' genoemd. Zie bijvoorbeeld SARM, Rijnlandsche Courant, 29 juni 1901. Een enkele keer wordt J. Hengeveld Jzn. (de derde Hengeveld), in die tijd op zijn beurt ook wel eens aangeduid als J. Hengeveld Jr., maar meestal worden ter onderscheiding de achtervoegsels 'Jzn.' of 'Jz.' gebruikt.

57. H.W. Lintens (red.), Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel V. Techniek, beroep en praktijk. Walburg Pers, Zutphen 1994, 64 en 77 - 78. http://www.dbnl.org/tekst/lint01lgesc05_01/lint01lgesc05_01-x2.pdf, geraadpleegd 1 nov. 2011.

J. Hengeveld Jz., ARCHITECT.

na volbrachte studie te Leiden en aan de Polytechnische school te Delft, zich als zoodanig gevestigd hebbende te ALPHEN a/d RIJN, beveelt zich beleefdelijk aan tot het doen van opmetingen, het maken van Bouwplannen, Begrootingen, enz. enz. 6680

▲ Advertentie van J. Hengeveld Jzn.
(SARM, Rijnbode, zondag 28 augustus 1892).

Kap van de Rijnbode van zondag
28 augustus 1892 (SARM). ▶

NOTEN:

58. SARM, Rijnbode, 5 apr. 1891, 14 aug. 1892, 18 sept. 1895.
59. Ibidem, 14 en 28 aug. 1892 etc., 25 sept. en 2 okt. 1892.
60. Ibidem, 21 sept. 1884.
61. Ibidem, 9 mrt. 1884
62. Ibidem, 31 mrt. 1897, 6 apr. 1927, 5 apr. 1933, 27 mrt. 1939 en SARM, De Rijnlandsche Courant, 5, 12 en 19 okt. 1901 en 27 sept. 4 en 20 okt. 1902.

N. 1655

Zondag 28 Augustus 1892.

N. 1655

DE RIJNBODE.

Nieuws- en

Advertentieblad

VOOR ALFEN, AARLANDERVEEN,

OUDSHOORN EN OMSTREKEN.

Het blad verschijnt elke Weekdag en Zaterdag-middag.
Abonnement per drie maanden 48 ct. Betreft per post. Het kan ook
afbesteld worden als weekblad of als maandblad.

W. GABRIEL VAN NOOTEN.
EDITEUR.

Abonnement van 1 tot 2 rigels 36 ct., lateren rigel naar 32 ct.
Betreft alleen voor Nederland.
Verkoop van Advertentie en anderz. Wording en Drukwerkzaamheden.

bestaande uit het ontwerpen van 'een kerkgebouw voor eene welvarende Protestantische dorpschegemeente met toren, consistorie, catechisatiekamer en kosterswoning'⁵⁸

Na het volbrengen van zijn beide studies, bood Hengeveld Jzn. zichzelf vanaf de zomer van 1892 in advertenties in de Rijnbode aan als architect, voor het uitvoeren van opmetingen en bouwplannen en het maken van begrotingen. Daarnaast adverteerde hij met lessen bij hem thuis in 'Rechtlijnig-, Bouwkundig-, en Handteekenen'.⁵⁹ Hiermee viel de appel weer niet ver van de boom, want ook zijn vader heeft thuis bouwkundige tekenlessen gegeven.⁶⁰ Het tekenen en ontwerpen moet Hengeveld Jzn. dan ook werkelijk van jongs af aan in het bloed gezeten hebben! In de Rijnbode van 9 maart 1884, wanneer Hengeveld Jzn. dus krap 18 jaar zal zijn geweest, valt te lezen dat hij als leerling aan de Ambachtstekenschool in Alphen meerdere prijzen heeft gewonnen: een voor rechtlijnig en bouwkundig tekenen, een voor handtekenen en zelfs nog een extra prijs, vanwege het inzenden van een 'met zorg bewerkte model-kap'.⁶¹

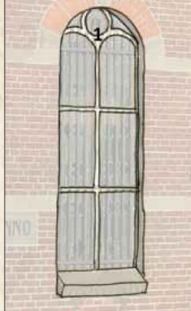
Vanaf 1 oktober 1895 was Hengeveld Jzn. zelf als tekenleraar verbonden aan de (Nuts)Ambachtstekenschool. Een paar jaar later, in 1897, gaf hij (daarnaast?) op woensdagmiddagen lessen in 'Handteekenen en Lijntekenen' op de 'Chr. School M.U.L.' in Alphen en in het najaar van 1901 en 1902 gaf hij tekenlessen bij hem thuis. Tot ten minste 1927 blijkt hij nog steeds aan de (Nuts)Ambachtstekenschool lessen gegeven te hebben in vakteknen voor timmerlieden en in handtekenen, maar in een krantenartikel uit 1933 valt te lezen dat hij, na vele jaren, inmiddels afscheid genomen heeft van zijn werk als tekendocent.⁶²

Zoals hierboven werd vermeld, heeft Hengeveld Jzn. na het afronden van zijn studies meerdere advertenties geplaatst in de lokale en regionale kranten om zich aan te bieden als architect. Het gaat te ver om hier al zijn bouwwerken op te noemen,⁶³ maar wat wel opvalt is de grote verscheidenheid van zijn projecten. Zo heeft hij tot de eeuwwisseling, naast het verbouwen van een drukkerij en het bouwen van enkele huizen, een schilderswerkplaats, een gebouw met daarin een wagenhuis, paardenstal, koestal en een varkensschuur, een strijkkamer met drogerij en droogzolder bij een bestaande blekerij, en ook een kaaspakhuis ontworpen, en nog aan metselwerken van de gasfabriek gewerkt.⁶⁴ Ook heeft hij in 1898 in de feestcommissie van Alphen gezeten voor de festiviteiten van 31 augustus van dat jaar (ter ere van de 18^e verjaardag en aanstaande kroning van koningin Wilhelmina) en zich daarvoor bezig gehouden met het versieren en verlichten van de Dorpsstraat, de Brugstraat en de Schoolstraat. Kennelijk vielen zijn decoraties in de smaak, want na afloop van het feest wordt er in de Rijnbode geschreven over de 'nette rangschikking', een 'veelheid van licht' die gebouwen van de gemeente 'uimtuntend' deden uitkomen en over de twee kolossale erepoorten, die 'van grootsche opvatting en goeden smaak getuigen'.⁶⁵

Na de bouw van met name een aantal woningen in de jaren daarna,⁶⁶ trad hij in 1904 in dienst van de gemeente Oudshoorn als opzichter der Gemeentewerken en uit een brief van een jaar later blijkt dat hij ondertussen gemeentelijk architect was geworden.⁶⁷ Een saillant detail daarbij is dat hij in deze hoedanigheid ook enkele door hemzelf bij de gemeente ingediende ontwerpen en bouwprojecten heeft moeten toetsen aan de nieuwe Bouw- en Woningverordening.⁶⁸ Zo meldde hij vanuit zijn positie als gemeentelijk architect aan Burgemeester en Wethouders dat de bouw van een nieuw woon- en winkelhuis - dat door hemzelf en ene G. de Jeu is ontworpen! - heeft plaats gehad zonder strijdigheden met de Bouw- en Woningverordening.⁶⁹ Ruim een jaar later meldde hij Burgemeester en Wethouders dat hij een aanvraag heeft ontvangen voor het bouwen van vier woonhuizen met bovenwoningen, ontworpen door hemzelf en G. de Jeu. Het bijgaande verzoek van zijn collega en van hemzelf (als architect die het ontwerp indiende) om spouwmuren toe te mogen passen keurde hij (als gemeentelijk architect) goed, maar hun eigen verzoek om in plaats van vier beerputten van één m³, twee beerputten van twee m³ te mogen plaatsen moest hij afkeuren, aangezien het niet overeen bleek te komen met art. 43 van de Bouw- en Woningverordening.⁷⁰ Op 20 juni 1907 schreef hij nog, als architect van het inmiddels uitgevoerde project, een zeer beleefde brief ('Wel.Ed. Achtb. Heeren [...] Met de meeste hoogachting') met het verzoek om een bewoonbaarverklaring van de woningen, waartegen

NOTEN:

63. Vermoedelijk zijn niet al zijn bouwprojecten ons op dit moment bekend. Wellicht heeft hij nog meer gebouwd op andere locaties in de omgeving, bijvoorbeeld in Leiden samen met de architect W. Fontein (dit was zeer waarschijnlijk zijn zwager, zie SARM, Rijnlandsche Courant, 26 juli 1913). Ten minste één project waar beiden aan hebben gewerkt is bekend: het verwijderen van het afgebrande kerkgebouw van de Nederlands Hervormde Kerk in Alphen in aug. 1916. SARM, De Rijnlandsche Courant, 19 aug. 1916.
64. SARM, Rijnbode, 17 mrt 1895, 18 en 22 mrt. 1896, 17 febr., 4 apr., 16 mei en 1 aug. 1897, 30 jan. 1898, 19 apr. 1899.
65. Ibidem, 11 en 18 mei, 3 aug. en 4 sept 1898. In 1909 hield Hengeveld zich weer bezig met '2 Eerceptoren en het versieren van het feestterrein', vermoedelijk i.v.m. de geboorte van prinses Juliana. Ibidem, 5 mei 1909.
66. Ibidem, 28 mei 1899, 15 juli 1900, 2 apr. 1902, 6 mrt 1904, 27 jan. 1907.
67. Ibidem, 27 mrt. 1939 en SARM, Alphen bouwvergunningen, 112.1.08, inv. nr. 1278, Brief d.d. 16 mei 1905 van J. Hengeveld Jzn. aan Burgemeester en Wethouders der gemeente Alphen.
68. Sinds 1901 gold de Woningwet en waren gemeenten verplicht om bouwverordeningen en bouwvergunningen op te stellen. Website van KEI Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing, http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=6250_geraadpleegd 16 sept. 2011.
69. SARM, Alphen bouwvergunningen, 112.1.08, inv.nr. 1278, Brief d.d. 16 mei 1905.
70. SARM, Alphen bouwvergunningen, 112.1.08, inv.nr. 1208, Brief d.d. 2 okt. 1906 van J. Hengeveld Jzn. aan Burgemeester en Wethouders der gemeente Alphen. In de kantlijn is hier dan ook in pootlood bijgeschreven: 'niet toegestaan'.

▲ Raam van de kerk in Alphen aan den Rijn met maaswerk (venstertracering) (J.J. de Graauw).
1: maaswerk.

NOTEN:

71. SARM, Alphen bouwvergunningen, 112.1.08, inv.nr. 1208, Brieven d.d. 20 resp. 22 juni 1907 van J. Hengeveld Jzn. aan Burgemeester en Wethouders der gemeente Alphen.
72. SARM, Rijnbode, 17 mei en 27 juni 1908. Overigens is Hengeveld Jzn.'s vader ook gemeente-architect van Alphen geweest (zelfs 37 jaar!), dus wederom is hier sprake van 'zo vader zo zoon'! Ibidem, 29 jan. 1910.
73. Ibidem, 17 mei, 6 en 27 juni, 18 juli 1908, 4 en 11 dec. 1909, 29 jan. 1910.
74. SARM, Rijnbode, 27 apr., 1 en 25 mei, 11 sept., 19 okt. 1918, 1 en 5 mrt. 1919, 31 dec. 1929, 27 mrt. 1939.

hij twee dagen later, als gemeentelijk architect, in een brief waarin duidelijk iets minder plichtplegingen voorkomen jegens Burgemeester en Wethouders, geen bezwaar zag!⁷¹

Een dergelijke situatie, waarin belangenverstrengeling of tenminste de schijn daarvan op de loer zou kunnen liggen, was uiteraard zeer opmerkelijk en kon uiteindelijk wel eens voor problemen gaan zorgen. Dit was dan ook het geval in Alphen, waar hij in 1907 was aangesteld als tijdelijke en in 1908 als vaste gemeente-architect en Directeur der Waterleiding.⁷² In deze hoedanigheid is hij op nogal wat principiële bezwaren van enkele raadsleden gestuit, toen hij naast zijn werk ook particuliere opdrachten uit wilde voeren. Hengeveld Jzn. had wel, vóór zijn benoeming te aanvaarden, over dit soort zaken duidelijkheid gevraagd, en ook over de vraag of hij zijn betrekking als gemeentelijk architect in Oudshoorn en zijn werk als leraar aan de Ambachtstekenschool voort mocht zetten. Na een felle discussie tussen Burgemeester & Wethouders en de Raad werd hem dit toegestaan. Verder werden particuliere werkzaamheden hem officieel niet verboden, maar hij mocht ze alleen met toestemming van de Raad uitvoeren. Deze constructie leverde echter al vrij snel problemen op... Toen Hengeveld Jzn. eind 1909 bijzondere toestemming vroeg om een woonhuis te maken voor de heer Van der Linden, voor wie hij in het verleden al vaker ontwerpen had gemaakt, schoot dit sommige raadsleden totaal in het verkeerde keelgat. De situatie liep zo hoog op, dat eind januari van het volgende jaar Hengeveld Jzn. Burgemeester & Wethouders verzocht om eervol ontslag! Dezen accepteerden met enige tegenzin Hengevelds beslissing, maar drongen bij de Raad wel erop aan om dan 'dat ontslag op de meest eervolle wijze te verleenen, onder dankbetuiging voor de uitstekende wijze waarop door den heer Hengeveld beide betrekkingen zijn behartigd'.⁷³

Zijn positie in Oudshoorn als opzichter van de Gemeentewerken is hij wel blijven vervullen. Toen in 1918 deze gemeente werd samengevoegd met Alphen aan den Rijn, werd hij aldaar (na weer enige discussies over de inhoud van de functie en geldende instructies hieromtrent) in gelijke functie benoemd en speciaal belast met het toezicht op de algemene begraafplaatsen en gemeentegebouwen aldaar. Toen Hengeveld Jzn. in 1929 25 jaar in dienst van de gemeente was, werd de jubilaris door de burgemeester lovend toegesproken en werd hem een fraaie bloemenmand overhandigd. Op 1 januari 1931 beëindigde Hengeveld Jzn. zijn gemeentelijke carrière en ging hij met pensioen.⁷⁴

Terugkerend naar de door Hengeveld Jzn. gerealiseerde bouwwerken, is te zien dat hij, naast enkele woningen (waaronder zijn eigen woning in

1914), in het begin van de twintigste eeuw ook enkele grotere gebouwen heeft ontworpen, zoals een schoolgebouw in Oudshoorn op verzoek van het Bestuur der Vereniging Scholen met den Bijbel (1905). Ook ontwierp hij drie kerken, in respectievelijk Oudshoorn (1904), Koudekerk (1911) en Ter Aar (1912).⁷⁵ Deze drie kerken, maar ook zijn andere vroege ontwerpen zijn in meer of mindere mate gebouwd in de neorenaissancestijl, met de in het oog springende speklagen en soms ook aanzet- en sluitstenen boven de vensters. Rond het begin van Wereldoorlog I liep de periode waarin de neorenaissancestijl wordt toegepast echter ten einde, en zo ook in het werk van Hengeveld Jzn.

In de - zelfs voor het neutraal gebleven Nederland - economisch moeilijke jaren na de oorlog schijnt Hengeveld Jzn. vooral eenvoudigere opdrachten te hebben gehad: enkele kleine verbouwingen van woningen in Koudekerk (1917) en Alphen (1920 en 1923), een bewaarschool met bovenwoning (1919), een woonhuis (1919), de verbouwing van een portaal en w.c.'s van een weeshuis in Oudshoorn (1920), de aanbouw van een paar schoollokalen in Alkemade (1920), en de aanbouw van een kelder en bergplaats en de inrichting van w.c.'s voor een school in Alphen (1924).⁷⁶ In deze periode heeft hij zelfs ontwerpen gemaakt voor een pannendoos (1920), een schuurtje met een kippenhok (1922) en het aanbrengen van een kluis van zes bij zeven meter met muren van gewapend beton van 50 cm. dik in de woning van zijn buurman: de bankdirecteur van de Alphenische Bank (1922).⁷⁷

Na die tijd lijkt hij weer iets grotere opdrachten te hebben gekregen. Zo ontwierp hij in 1925 een bescheiden wijkgebouw (Alphen), en in 1930 een schoolgebouw aan de Jan Nieuwenhuijzenstraat (Alphen),⁷⁸ tegenwoordig de Groen van Prinstererschool geheten.⁷⁹ Vooral bij dit laatste ontwerp is duidelijk te zien hoezeer zijn bouwstijl in de loop der jaren veranderd is, en hoe uiteindelijk toch een meer zakelijke en moderne stijl de plaats heeft ingenomen van zijn oorspronkelijke voorkeur voor de neorenaissance.

4.5. De kerken van J. Hengeveld Jzn. in Oudshoorn (Alphen aan den Rijn), Koudekerk en Ter Aar

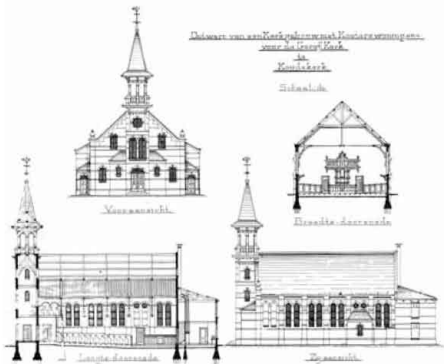
De drie door Hengeveld Jzn. ontworpen kerken in respectievelijk Oudshoorn (1904), Koudekerk (1911) en Ter Aar (1912) lijken sterk op elkaar en zijn alle drie in een korte tijd gebouwd. Bij de kerk in Oudshoorn (nu Alphen aan den Rijn) duurde het, net als in Ter Aar, slechts zes maanden vanaf de bouw aanvraag tot het moment waarop de gebruiksvergunning kon worden afgegeven en in Koudekerk duurde het maar net iets langer, namelijk zeven maanden.⁸⁰

NOTEN:

75. SARM Rijnbode 31 mrt. 1897: De Rijnlandse Courant 27 juli 1901; Alphen bouwvergunningen, 112.1.08, vnr. 1278, 1208 en 1010; Oudshoorn bouwvergunningen, 113.1.08 vnr. 105 en 104; Koudekerk bouwvergunningen 145.1.04 inv.nr. 1; L.P. Rietveld, 'Een eeuw Gereformeerd Ter Aar, Wel en wee van 100 jaar', Roelofarendsveen 1987. Zoals wordt beschreven in zijn overlijdensadvertentie uit 1939 was Hengeveld Jzn. overigens zeker sterk betrokken bij het kerkelijk leven in de gemeente en is hij er onder meer ouderling van de Nederlands Hervormde Kerk geweest. SARM, Rijnbode, 5 apr. 1933.
76. SARM Koudekerk bouwvergunningen 145.1.04 inv.nr. 101; Alphen aan den Rijn bouwvergunningen, 110.1.27, vnr. 3109, 3306, 3316, en 3372; Alkemade bouwvergunningen, 170.1.08 vnr. 366. SARM Rijnbodes, 26 en 29 mrt. en 3 sept. 1919.
77. SARM Alphen aan den Rijn bouwvergunningen, 110.1.27 vnr. 3145, 3250, en 3229.
78. SARM 110.1.27 vnr. 3508 en 4186.
79. Website van de Groen van Prinstererschool in Alphen aan den Rijn, <http://www.gvprinsterer.scopescholen.nl/index.php?id=1>, geraadpleegd 16 sept. 2011.
80. SARM, Oudshoorn Bouwvergunningen, 113.1.08, inv.nr. 104; SARM, Rijnbode 11 mei en 30 nov 1912 en L.P. Rietveld, 'Een eeuw Gereformeerd Ter Aar, Wel en wee van 100 jaar', Roelofarendsveen 1987.

▲ De bouwtekening van de kerk in het toenmalige Oudshoorn, nu Alphen aan den Rijn (1904) (SARM).

De bouwtekening van de kerk in Koudekerk (1911) (AGKK). ►

Alle drie de gebouwen zijn kleine zaalkerken met binnenin het schip aan de voorzijde een gaanderij of galerij. Het schip wordt telkens afgedekt door een zadeldak en alle kerken hebben aan de achterzijde een kleine aanbouw, waarin zich de kerkenraadskamer, de catechisatiekamer en/of de kosterswoning bevinden (of bevonden).

Toch verschilt de Koudekerkse kerk qua opbouw lichtelijk met de twee andere kerken. Ten eerste steekt de hier aanwezige achterbouw aan de zijanten langs de kerk uit, terwijl deze bij de twee andere kerken is opgenomen in één groot rechthoekig hoofdvolume met het schip. Ook heeft alleen de Koudekerkse kerk zij-ingangen in de vorm van uitstekende portalen. Verder valt natuurlijk in Koudekerk de uitgebouwde toren aan de voorzijde op. Bij de kerk in Ter Aar is er slechts sprake van een deels naar voren springende toren: het torenvolume is als het ware nog half verzonken in het volume van het schip. Bij de kerk in Alphen ontbreekt de toren geheel in de plattegrond, alhoewel er als bekroning bovenop de voorgevel wel een kleine klokkenstoel met torenspits geplaatst is. Het middelste deel van de Alphense gevel maakt ook een heel kleine sprong (zo'n 20 cm.) naar voren; dit is een architectonisch begrip dat een 'middenrisaliet' wordt genoemd. Ten slotte is de kerk in Koudekerk iets groter dan de andere twee; het schip bestaat hier namelijk uit zes traveeën van ongeveer 3,5m., terwijl die in Alphen aan den Rijn en Ter Aar maar uit vijf traveeën van vergelijkbare lengte bestaan. Ook is het schip van de kerk in Ter Aar significant smaller.

Alle drie de kerken zijn gebouwd in de neorenaissance-stijl; zo zijn bijvoorbeeld duidelijk bij alle drie de (cementen) spekbanden te zien. In Alphen aan den Rijn ontbreken echter de horizontale banden die naar voren uitspringen (cordonlijsten), en zijn de spekbanden in tegenstelling tot bij de andere twee kerken niet wit gepleisterd, evenals de diamantvormige aanzetten sluitstenen bij de (rondboog)vensters. Ook de zogenaamde afzaten, de schuin aflopende vlakken onder de ramen, zijn bij de kerk in Alphen niet gepleisterd.

Zowel in Alphen, Koudekerk als Ter Aar zijn, als accent, de bakstenen boogstenen boven de ramen in een afwijkende, rode kleur uitgevoerd. De ramen zelf zijn alleen in Alphen in de voorgevel oorspronkelijk uitgevoerd met maaswerk (venstertracering),⁸¹ terwijl bij Koudekerk als enige de opvallende gekoppelde rondboogvensters zonder middenstijl voorkomen. Alle drie de kerken hebben bovenin aan de voorzijde een rond venster (rondlicht).

▲ De bouwtekening van de kerk in Ter Aar (1912) (L.P. Rietveld, 'Een eeuw Gereformeerd Ter Aar; Wel en wee van 100 jaar', Roelofarendsveen 1987).

NOOT:

81. Tegenwoordig hebben alleen de ramen op de begane grond in de Oudshoornse kerk nog maaswerk.

▲ De voorgevel van de kerk in Alphen aan den Rijn (J.J. de Graauw).

▲ De voorgevel van de kerk in Ter Aar (J.J. de Graauw).

De voorgevel van de kerk in Koudekerk (J.J. de Graauw).▶

▲ Pinakel op de kerk in Alphen aan den Rijn (J.J. de Graauw).

▲ Pinakel op de kerk in Koudekerk (J.J. de Graauw).

▲ Pinakel op de kerk in Ter Aar (J.J. de Graauw).

Bij alle drie de voorgevels zijn pinakels geplaatst als bekroning van de steunberen die de hoek om gaan; die van Alphen en Ter Aar lijken qua vorm - ongeveer driehoekig en met krullen - zeer sterk op elkaar, terwijl die van Koudekerk meer een klassieke symmetrische opbouw als een soort vaas vertonen. Bij deze kerk is ook als enige een gemetseld klimmend fries in de voorgevel aangebracht, ter decoratie.

Wanneer het interieur van de drie kerken vergeleken wordt, is te zien dat dit, net als het exterieur, in Koudekerk nèt iets fijner is gedetailleerd dan bij de andere twee kerken. Terwijl de dakspanten van de drie kerken qua opbouw zeer sterk op elkaar lijken, zijn ze wat betreft de detaillering niet exact hetzelfde. In Alphen zijn geen klossen aangebracht aan de boven- en onderkant van de korbelen (korte schuine balken tussen de verticale en horizontale houten onderdelen), alhoewel ze wel in de bouwtekening getekend staan.⁸² In Koudekerk en Ter Aar zijn deze klossen wel aanwezig, maar bij de eerste zijn ze met net iets meer profilering en krullen uitgevoerd dan bij de laatste. Ook zijn er in Koudekerk grote ronde knoppen aan de zijkant van de korbelen aangebracht, die waarschijnlijk geen constructieve maar een puur decoratieve functie hebben.⁸³

Volgens de bouwtekeningen hadden oorspronkelijk alle drie de kerken vaste houten banken in een opstelling van drie rijen met twee middenpaden en ook nog enkele banken aan weerszijden van het platform en de kansel.

NOTEN:

82. Overigens schijnen de korbelen van alle drie de kerken net iets anders uitgevoerd te zijn dan op de tekening.

83. In dat geval zullen deze knoppen oorspronkelijk vermoedelijk in een afwijkende kleur geschilderd zijn, om ze extra op te laten vallen. Kleurhistorisch onderzoek zou meer inzicht kunnen geven in deze kwestie.

▲ Het interieur van de kerk in Koudekerk (J.J. de Graauw).

NOTEN:

84. Bij het laatste zijn overigens in de detaillering ook weer de neorenaissance diamantvormen te vinden, die ook aan de buitenzijde in de sluitstenen boven de rondboogvensters voorkomen.

85. Vreemd genoeg zijn de afdakjes in de bouwtekening van de Koudekerkse kerk wel in de dwarsdoorsnede, maar niet in de lengtedoorsnede te zien.

Vandaag de dag is de originele opstelling nog in Alphen en Koudekerk terug te vinden, maar in Ter Aar zijn er losse banken en stoelen in twee rijen geplaatst. In Koudekerk zijn de banken aan weerszijden van het platform luxe uitgevoerd met een sierlijk afdakje (huifje), waarvan de detaillering gelijkenis vertoont met die van het orgelbalkon.⁸⁴ Tegenwoordig hebben de bankjes aan weerszijden van het platform in de Oudhoornse kerk ook een afdakje, maar in de bouwtekening zijn deze niet te zien en bovendien lijkt de vormgeving hiervan moderner.⁸⁵

◀ Het interieur van de kerk in Ter Aar (J.J. de Graauw).

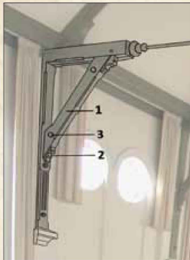

▲ Detaillering van het orgelbalkon in de kerk in Koudekerk (J.J. de Graauw).

- 1: ruggenschild achter de plek voor de predikant met dichte rondbogen
- 2: orgelbalkon met dichte rondbogen
- 3: houten knop
- 4: halve houten knop
- 5: decoratie in de vorm van een diamant
- 6: decoratie in de vorm van een diamant.

◀ Het interieur van de kerk in Alphen aan den Rijn (J.J. de Graauw).

▲ Houten constructiedelen in de kerk in Koudekerk (J.J. de Graauw).

- 1: korbeel
2: klos
3: knop.

▲ Houten constructiedelen in de kerk in Ter Aar (J.J. de Graauw).

- 1: korbeel
2: klos.

▲ Houten constructiedelen in de kerk in Alphen aan den Rijn (J.J. de Graauw).

- 1: korbeel.

◀ Detaillering van de afdakjes boven de banken in de kerk in Koudekerk (J.J. de Graauw).

- 1: ruggenschild van de bankjes met dichte rondbogen
2: houten knop
3: houten knop.

NOTEN:

86. Vriendelijke mededeling J. Kamphuis, 27 juli 2011.

87. Rietveld 1987, 25 en AGKK, declaratie van Hengeveld Jzn. d.d. (27 nov.) 1913.

Ten slotte heeft de bouw van de Koudekerkse kerk wat meer geld gekost. De bouwkosten van de Alphense kerk zijn helaas onbekend, maar in Ter Aar bedroegen deze maar f 13.458,18 terwijl de Koudekerkse kerk uiteindelijk f 18.284,435 heeft gekost. Behalve de grotere afmetingen en iets fijnere detaillering, is mogelijk ook de wijze van funderen een van de redenen geweest voor de hogere kosten.⁸⁶ Op de respectievelijke 'palenplannen' van beide kerken is namelijk een verschil te zien: de muren van de Koudekerkse kerk zijn gefundeerd met telkens drie heipalen naast elkaar, en die van Ter Aar met telkens slechts twee. Omdat het honorarium van de architect afhankelijk was van de hoogte van de totale bouwkosten, heeft Jan Hengeveld Jzn. voor zijn werk in Koudekerk dus ook meer verdiend dan in Ter Aar: f 942,11 in plaats van f 500,32.⁸⁷